

1956-os irodalmi antológiák és rajzgyűjtemények (1956–1966)

Az 1956-os forradalom leverése után külföldön, a nyugati világban több, a forradalom és szabadságharcot igenlő, idéző irodalmi antológia jelent meg. Jobbára azzal az eszmei alapvetéssel, hogy az összeállítók, szerkesztők és az alkotók elkötelezetten kiálltak a szabadság mellett és az erőszak, az agresszió ellen műveikkel. Általában nem kaptak (de nem is kértek) honoráriumot e kötetekben publikált műveikért. Azonban a könyvek eladásából befolyt összegeket fölajánlották a magyar menekültek (például egyetemisták) vagy segélyszervezeteik javára.

Az 1956-os forradalom emlékének szentelt irodalmi antológiákról az emigrációban megjelent legfontosabb magyar nyelvű antológia, a *Gloria victis* 1956¹ adott listát, és tizenegy kötetnek a címlapját is közölte. A *Gloria victis*-ről Gömöri György egyetértően idézi az *Irodalmi Újság*-nak a kötet jelentőségéről megfogalmazott konklúzióját: „Aki a jövőben meg akarja írni 56 világjelentőségét, nem hagyhatja majd ki ezeket a megható, mélységesen emberi dokumentumokat.”² A közreadott „mélységesen emberi dokumentumok” mellé sorolhatjuk a kiadványokban megjelent képeket, illusztrációkat, kísérő rajzokat is, mivel ezek az olvasók számára egyfajta képi olvasatát, vizuális lenyomatát, a forradalom imágóját adták az irodalmi alkotásokban megidézeteknek. Így ezek a könyvek bizonyos részben 1956 virtuális képtára, elképzelt múzeuma, fontos műveinek bemutató-hordozói, megjelenítői lettek. Annál is inkább, mert az antológiákban publikált képeknek, rajzoknak, illusztrációknak csak a kisebbik része, ele nyészó hányada került a forradalom leverése óta, az elmúlt hatvanöt esztendőben köz- vagy magángyűjteményekbe, tehát csupán e könyvek lapjain mutatkoznak meg, érintkeznek a nyilvánossággal. Ezért 1956 mintegy ezeröt száz művet számláló képzőművészeti lenyomatában ezek fölértékelődnek, más médiumokban való hozzáférhetetlenségük miatt erősebb hangsúly esik rájuk. S nem utolsósorban egyéni vizuális olvasataikkal gazdagítják, tovább árnyalják az 1956-os forradalom és szabadságharc vizuális összképét, képi teljességét.

A *Til Ungarn*³ (*Magyarországért*) kötet Henrik Ibsen művének a címét úgy vette kölcsön, hogy közli az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után született versét, így alkot erős párhuzamot a leverett forradalmak, a szabadságot eltipró agresszorok között.

Henrik Ibsen: *Magyarországhoz* (1849)

„Magyarországról nem dörög felénk a harci lárma már!
A csatatérről sóhajok és haldoklók jajsza száll,
hossa az éji csöndön át a hírt, a búskomort, a gyért,
hogy nincsen többé a magyar, utolsó harca véget ért.

A szabadsághős seregen barbárok vad hordája dül,
a romokra fölhang megint a zsarnok, és gyilkol vadul.
Örüljete, bíborba bújtt uralkodók! Erőszak ül
diadalt ismét, s a szabadság lángja eltiportan kihül.”
[...]

(Sulyok Vince fordítása)

A vastag, sötétszürke, merített papíros borítón feketével nyomott, háromalakos kompozíció: gyermekét kétségbeesetten tartó-óvó szülők együttese. A rajz jelzés nélküli, ám stíluskritikai alapon föltehető, hogy a versantológia első – egyetlen magyar – darabjához, Tamási Lajos *Piros a vér a pesti utcán* című, emblematicussá vált verséhez mellékelte, szuggesztív rajz készítőjével, Tore Juliussennel azonosítható. Ő a kötet vezető illusztrátora, mert az említett, két művén kívül további három jelent meg itt: *Gyermekekért nyúló kezek*⁴ (Arnulf Övenland: *Ungarn* 1956), *Két férfi* (Carl Keilhan: *November negyedike*), *Nő és férfi* (Claes Gill: *Gloria Victis*!). A rajzok a kétségbeesést, az elbizonytalanodást, a kiszolgáltatott gyermek segítségét fejezik ki, expresszív hangoltságban. A címlapon szereplő munkája kivételével a többi szignált: Tore Juliussen 1957. Hans N. Dahl ugyancsak 1957-ben szignálta az itt szereplő rajzait: *Felhő a város felett* (Magli Elster: *Fekete vasárnap*) című kompozícióján a vízszintes épületsort örövnélő for-

¹ *Gloria victis* – Az 1956-os magyar szabadságharc költői visszhangja a nagyvilágban. Antológia. Szerk. TOLLAS Tibor, München, Nemzetör, 1966–1986. Létrejöttéről lásd GÖMÖRI György: „Gloria victis 1956”. *A magyar forradalom és a világ költői* = *Holmi*, 2006, 10. sz., 1380–1385.

² Uo., 1385.

³ *Til Ungarn*. Utgitt Av Det Norske Studentersamfund. Oslo, Dreyers, 1957

⁴ A norvégból magyarra fordítás Tóth Károly művészettörténész munkája, amelyet itt is megköszönök.

gósziel metszi függőlegesen. A másik, összetettebb formarendű rajza Jan-Magnus Bruheim *Ballerina* című versét illusztrálja: „Érted táncolok, hazám”. A rajz alsó felében forgó-táncoló, arctalan női figura, mögötte-fölötte jelzett arcokból képzett kupola (a Parlamentét juttathatja eszünkbe) és vonuló vadlúdcsapat, amely az emigrálásra, a haza elhagyására utalhat. A kötet harmadik rajzolója, Kare Bondesen két illusztrációjából a gyermekét féltő-kétségbeesetten védő anya kompozíciója említendő.

Az igényes kiállítású, kétszáz, számozott példányban kiadott versantológia könyvművészeti szempontból is érdemes, figyelemre méltó, jó színvonalú bibliofil kiadvány. Az utolsó oldalon közlik, hogy a szerzők nem fogadtak el honoráriumot, és az eladásokból beérkező összeget a Norvégiába menekült magyar egyetemisták kapják. A *Til Ungarn* versgyűjtemény mellett egy másik, túlnyomórészt magyar szerzőknek a forradalom jegyében fogant műveit (vers, próza, politikai esszé) közlő kötetet közösen jelentetett meg a Norvég–Magyar Egyesület és a Norvégiai Magyar Diákok Szervezete: *Tross alt. Et folks kamp for friheten i dikt og prosa. En ungarsk antologi (Minden ellenére. Egy nép harca a szabadságért versben és prózában. Egy magyar antológia*, Oslo, Dreyers Forlag, 1959).⁵ Az utószóban megfogalmazott céljuk: „Kötelezve éreztük magunkat ennek az antológiának a kiadására. Kötelességünk volt ez szülőhazánk és északi barátaink felé is, akik mindig élő érdeklődést és szimpátiát mutattak Magyarországi ügye iránt”. Reális helyzetértékeléssel hozzátesszik még, hogy „ez az antológia elsősorban Magyarországi ügyét szolgálja, egy megoldatlan problémát, amely a legmagasabb szinten aggasztja az egész civilizált világot”.⁶ A gyűjtemény élén Vörösmarty Mihály *Szózata* (1836) majd Tollas Tibor bevezetője után Illyés Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról* című verse és egy kis versgyűjtemény (Tollas Tibor, Kannás Alajos, Kocsis Gábor, Gérecz Attila). Ezeket prózai darabok (Déry Tibor, Tamási Áron, Vincent Savarius), politikai esszék (Csizmadia Zoltán, Peéry Rezső, Bezerédi Zoltán) követik. A kötet záróköve,

utolsó írása Bibó István 1956. november 4-én fogalmazott Kiáltványa. A *Tross alt* kötet „a magyar ellenállás antológiája”.⁷

Tollas Tibor *Bebádogoztak minden ablakot* című, 1953-as börtönversének és bevezetőjének a közlése, valamint a *Nemzetőr*ben rendszeresen publikáló költők, írók műveinek itteni megjelenése alapján bizvást föltételezhető, hogy Tollas Tibor az anyag összeállításában is meghatározó részt vállalt. Ezt a föltevést erősíti a kötetről megjelent ismertetés⁸ és az illusztrációs anyag, amely Kiss Mária⁹ (1930–2002), Münchenbe emigrált képzőművész¹⁰ *November 4.* című, fekete-fehér fametszetsorozata – színesben nyomtatva. Művei 1957. december 15-től éveken át megjelentek a *Nemzetőr*ben. A *November 4.* sorozat a forradalom második évfordulóján kapott nyomdafestéket Münchenben, a *Nemzetőr* hasábjain.¹¹ A fametszetsorozat emblematikus tömörítésben foglalja össze a forradalom történetét. A kötetcímlapon a háttérben lévő Bem-szobor előtt a fiatal, esküre emelt kezű pesti srác¹² („Esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk!”) a forradalom kirobbanó első napját szimbolizálja. A második fametszeten ugyanez a pesti srác plakátos fatörzs mögött, Molotov-koktéllal a kezében figyel (a háttérben tank) – a hősiesség helytállást jelképezi, amely a világ együttérző részét a magyar forradalom mellett mozgósította. A harmadik kompozíció: a harcokban elesett gyermekét gyászoló anya, a negyedik: bilincsbe vert, bekötött szemű, rabruhas fogoly. A szimbolikus, nagy drámai erejű kompozíciósor a kezdettől a végéig, a harcok, áldozatok árán bekövetkezett leveréséig, a Kádár-rendszer által főszoált szabadságig szuggesztív módon, nagy kifejezőerővel a történeti esemény kulcspontjait állítja premier plámba. A forradalom 40. évfordulójára kiadott, annak emlékét és norvégiai recepcióját ismertető kötetben¹³ mindkét antológiából közölnek műveket (például a *Til Ungarn*ból Arnulf Overland, Claes Gill versét, a *Tross alt*-ból Bibó István kiáltványát). Nagyszámú archív felvétel, korabeli plakát és újságcikk mellett két, a forradalom vizuális re-

⁵ W. E.: *Csak azért is!...* (*Tross Alt*) = *Nemzetőr*, 1959, 69. sz. (december 15.), 6.

⁶ Fordította TÓTH Károly művészettörténész.

⁷ *A Füveskert 7 nyelven* = *Nemzetőr*, 1960, 70. sz. (január 1.), 2.

⁸ „A *Tross Alt* bizonyos értelemben a *Füveskert* skandináv kiadásának tekinthető.” *Csak azért is!...* (*Tross Alt*) – *A magyar ellenállás antológiája*, a *Füveskert* norvég–dán fordításával. *Nemzetőr*, 1959, 42. sz. (november 1.), 6.

⁹ Használta a Dávid Kiss Mária nevet, ahogy színész testvére, Dávid Kiss Ferenc is. A Jászai Kiss Mária művészettörténész férje, Jászai Géza neve után alkalmazta.

¹⁰ A székesfehérvári születésű Kiss Mária esti rajziskolában tanult (tanárai: Áron Nagy Lajos, Pallay József). Az 1949–50-es tanévben a budapesti Képzőművészeti Főiskolán tanult, de politikai (vallási) ok miatt kizárták. Segéd munkás (1950–1953), majd a székesfehé-

vári városi könyvtár munkatársa (1953–1956). 1956. november 20-án emigrált, Münchenben a bajor Akademie der Bildenden Künste festőművész hallgatója (1957–1963).

¹¹ *Nemzetőr*, 1958, 42. sz. (november 1.); 1958 karácsonyára megjelentek a *Füveskert* torontói (Kanada) kiadásában is. SÜMEGI György: *1956 Képtára (Gyorsjelentés)*. Bp., L'Harmattan, 2006, 40–44., 76.; Uő: *A képek hatalma: Dávid Kiss Mária grafikusművész és Jászai Géza művészettörténész párhuzamos életrajzához* = *Életünk*, 2010, 10. sz., 20–32.

¹² A „pesti srác” szobrászati megfogalmazására pályázatot is kiírtak. *A különös szobor. Az ismeretlen Pesti Srác. Pályázat szoborra* = *Nemzetőr*, 1959, 42. sz., (november 1.), 7.

¹³ *Forsteland som reiste segmotsjovjet diktaturet. Ungarn 1956*. Oslo, Universitetsbiblioteket Trykkeri, 1996

cepciójához kötődő művet is közölnek. Kiss Pál László *Budapest 1956* című kompozíciója¹⁴ dobozokat és sötét, masszív hegyvonulat előtt elesett gyermekét gyászoló anyát ábrázol. Ugyanabba az ikonográfiai típusba tartozik, mint például Szőnyi István, Dávid Kiss Mária, Ambros Győző, Tóth Sándor és Pázmándy István egy-egy alkotása.

Az 1957-ben kiadott irodalmi antológiák közül a magyar irodalom erős francia orientáltsága miatt és tartalmilag is az egyik legfontosabb a Gara László szerkesztette kötet: *Hommage des poètes français aux poètes hongrois / The Hommage of French Poets to the Hungarian Poets*.¹⁵ Ebben „a francia költők és írók köszöntik a forradalmi magyar költőket és írókat.”¹⁶ Az igényes szerkesztő az illusztrációkra, a kötet képanyagára is különös gondot fordított. Az előszó (kelt 1956. december 27-én) melletti oldalon, kötetbevezetőként közli a költő-festő Jean Cocteau (1892–1963) hétágú csillagba foglalt, stilizált, háromnegyed profilos emberfejét, amelynek jobb felén, a csillagszárak között autográf írással: „Drága magyarok, ti csillagok az égitestek között – Jean Cocteau. S mindannyian költők a tett tragikus lírájában/lírája által”. Ez a költői szöveggel fölruházott, a magyar forradalmat csillagemb-lémává emelő rajz egyike a forradalom legismertebbik képeinek; számtalanszor reprodukálták. Emiatt is különös, hogy az ugyanott publikált másik rajza megmaradt a kötet lapjai közé zárva – mostanáig.¹⁷ Cocteau e kompozíciójára, a férfiprofilban végződő embriónyúlványba és mellé többmondatos szöveget írt:

„Éljen a Szent Szabadság.
A gondolat gyorsabban száll, mint a fény.
A vers-törvénye:
Dicsőséget a népnek, akiben a költemények szavai
a legegyszerűbb munkást is költővé avatják.
Dicsőséget a szabadság hercegeinek.
Jean Cocteau.”

Jean Cocteau versrajzai, rajzolt szövegei a helytállás magasában, a szabadság és dicsőség mezején jelölnek ki

a történesek fő tengelyét. Kifejezőeszközeik egymásra vonatkoztatott szervességekben egyedülálló művek 1956 képtárában.¹⁸

A Stockholmban megjelent, bibliofil igényességgel kiállított kötet¹⁹ nem közöl képeket. A koppenhágai antológia Heinrich Heine *Til Ungarn* versével indul, és dán szerzők (zömük a *Gloria Victis*-ben is szerepel, például Halfdan Rasmussen, Hans Hartig Seedorff, Sigfred Pedersen, Grete Bendix, Gustav Bienring, Piet Hein) művei után Vörösmarty-, Kölcsey- és Petőfi-versek. A Vörösmarty-vers előtti illusztráció: fej nélküli, háttal álló, combtőig látszó, ruhátlan férfitest, a hátán vörös-véres hurkák. Színei: vörös-fekete, a vörös a forradalmat, a fekete a gyászt, a levert forradalmat asszociálja, ahogy a két további, plasztikusan megformált fejillusztráció is. Az egyöntetű szín- és formavilággal megjelenített művek Erik Sörensenéi.

A Bergamóban kiadott *Canto di Libertà*²⁰ vegyes antológia Marosi Istvánnak a forradalomról szóló bevezetőjével indul, és olasz szerzők vers- és prózai művei, esszéi, valamint képei alkotnak gazdag tartalmú egységet. A közölt tizenkét képből három XII. Pius és Mindszenty (17., 55., 69.) portréja, továbbá Budapest látképe (37.), a többi kilenc korabeli fényképeken, archív felvételeken idézi meg a forradalmat: a Petőfi-szobornál szavalatot hallgató tömeget (23.), a felvonulókat (81.) és a szovjet tankokat (87., 97.). Három fotó a menekülőket, a gyermekeikre óvón, féltőn vigyázó, kétségbeesett anyák állapotrajzát (103., 109., 121.) adja. A Giuseppe de Lorenzo jegyezte, tíz verset közlő kis kötet, a *La saga degli Ungheri*²¹ és az 1959-es kiadású veronai²² nem tartalmaz képeket.

Az itáliai kiadványokhoz még föltétlen hozzátehetjük az Oltrecortina kiadó Documenti sorozatában megjelent füzetet,²³ amelyben az átrajzolt fotók képregényszerűen idézik föl a forradalom leverését (Nagy Imrét szovjet fegyveres csoport vallatja, a tankok pusztítása, a szovjet tankok bekerítette ország stb.). A könyvekkel rokon az *Il Ponte* (*Híd*) című folyóirat tematikus összeállítása: *Ungheria*.²⁴ A fényképek mellett Londonba emigrált képzőművészek színvonalas képeit, illusztrációit közli: Amb-

¹⁴ Uo., 26.

¹⁵ Segers, Paris, 1957.

¹⁶ *Hommage aux poètes hongrois* (Tisztelet adassék a magyar költőknek) = *Ahogy lehet* (Párizs), 1957, 2–3. sz. (február–március), 95–96., B/3. A lap ugyanitt, az *Irodalom hírei* között közli (*La révolte de la Hongrie – Magyarország felkelése*), hogy megjelent a *Les Temps Modernes* 1956. november – 1957. január havi külökiadásában Jean-Paul SARTRE: *Le fantôme de Staline* című, százhusz oldalas tanulmányával és válogatással magyar forradalmi írók műveiből, összeállította FEJTŐ Ferenc, GARA László és SPITZER Gellért.

¹⁷ Az is különös, hogy a forradalomra gyorsan reagáló Marc Chagall-
litográfia sem vált szélesebb körben ismertté. A *magyar forradalom*

emlékére című alkotását a „nagy művész [...] 1956 novemberében készítette, a magyar menekültek javára”. *Irodalmi Újság*, 1970, 11. sz. (november 15.), 1.

¹⁸ HORVÁTH Tamás: *Cocteau* (Európai panoráma) = *Nemzetőr*, 1962, 131. sz. (július), 5. Az írás nem említi Cocteau 56-os rajzait.

¹⁹ *Mot Valdet*. Stockholm, Bonniers, 1956

²⁰ *Canto di Libertà*. Bergamo, La Nuova Italia Letteraria, 1957

²¹ *La saga degli Ungheri*. Napoli, Libreria Scientifica Editrice, 1957

²² *Canto d'ira e d'amore per l'Ungheria*. Verona, Edizioni di Camaiore, 1959

²³ *La tragedia dell'Ungheria* (*L'inchiesta Dell' O. N. U.*). Roma, Milano, Edizioni „Oltrecortina”, [1957]

²⁴ *Il Ponte*, Firenze, 1960. április–május

rus Győző szuggesztív Kossuth- és Petőfi-tusraját,²⁵ Gordon György Nagy Imre tusrajz-profilképét, Ács László Déry Tibor-arcmását és a *Vidám temetés* című novelláskötetéhez²⁶ készített egyik illusztrációját.²⁷ Az athéni *Nea Estia* című kötetben²⁸ zömmel bevándorlással kapcsolatos fotográfiákat közölnek, és a borítóbelsőn „Magyarország nemzeti költője”, Petőfi Sándor tusrajz arcképét. Talán a szabadságszerető görög nép mentalitását is jelezni szerették volna e portréval, amely megtört, elgondolkodó tekintetű, hosszú bajszos költőt jelenít meg.

Az 1957-ben megjelent hat antológiából is kiemelkedően egyedi Cué Romano S. J. Ramón mexikói születésű spanyol jezsuita költő Mindszenty bíborosnak ajánlott műve.²⁹ A kötetben a szerző kilenc versben énekl meg a magyarországi forradalmat. A verseket „Albrecht Dürer Apokalipsziséből szerencsésen és ízlésesen kiválasztott metszetek illusztrálják”.³⁰ A Prólogo fölött két angyal közrefogta kettős keresztes, koronás címerünk, a nyolc verset egész oldalas Dürer-kép vezeti be, és a képek hátoldalán huszonegy idézetben a forradalom történetét foglalják össze. A borítón Michelangelo *La Furia* című képe, Fúriájának ijedt, erőszakos, végletesen szuggesztív arckifejezése erőteljes figyelmeztetés a levert forradalomra. A könyv önmagában egyedülálló, mert ez az egyetlen, amelyet egy idegen költő teljes egészében a magyar forradalom és szabadságharcnak szentelt.³¹

A Mexikóban élő képzőművész, Szóts Vilmos (1917–1993)³² a forradalom tizedik évfordulójára jelentette meg önálló rajkötőjét: *Impresiones gráficas sobre la rebelion húngara 1956*³³ (*Grafikai impressziók az 1956-os magyar forradalomról*). A forradalom megjelenítését előlegezi, de a bevezető-fölvezető rajzokban a magyar történelemből elvont szimbolikus és valóságosan kiemelkedő, történeti

alakokat (Petőfi Sándor,³⁴ Kossuth Lajos, Ady Endre) idéz. A kötet bal oldalán a jobb oldali rajz magyar címe röviden, alatta spanyolul és angolul részletesebb leírásokban is. Az első nyolc rajz szimbolikus alak, a magyar történelem korábbi századaiból elvont jellemsűrítőmények (1. *Turáni dac*, 2. *A megcsúfolt ember*, 3. *A szabadságért küzdő nép*, 4. *A tetszhalott*, 5. *A Rab*, 6. *A Gonosz hatalmában*, 7. *Ébredés*, 8. *Ébredés II. – Feltámadás*). A nyolcadik rajz már címében utal a következő szereplőre, Petőfi Sándorra: *Föltámadott a tenger, a népek tengere*. Azután Kossuth portréjával elmélyíti az 1848–49-es forradalom és szabadságharcra kijelölt párhuzamosságot. Ady rajza után a *Föltámadott a nép* című kompozíció vezeti be az 1956-os forradalmat megjelenítő részt (13. *Az ősök szelleme kísért*, 14. *Hagyományos bátorsággal* – figura karddal a kezében, 15. *A remény*, 16. *A börtönök mélyéből szabadult megkínzottak*, 17. *Élő és halott szabadságharcosok*, 18. *A halott barát*, 19. *A kivégzés*, 20. *A gyermekét sirató anya*, 21. *A végső romlás előtt* – 1956. november 4. hajnalán, 22. *A borzalom*, 23. *Tóth Ilona*, 24. *Magunkra maradtunk, testvér*, 25. *A harc vége*). A műcímek sejtetik a rajzoló szándékát, a célkitűzést, azt az ideát, amit szeretne megjeleníteni. A rajzsozotatnak kétségtelenül van egyfajta történeti íve, amely a forradalom bemutatásáig és annak a leveréséig mutat. *A harc vége* sorozatzáró rajzát a fölfeszített Krisztus kép-típusban fogalmazta, a Messiást mutatva tépett, kiszolgáltatott legyőzötként. Ez a kompozíció ikonográfiai rokonaira (például Szalay Lajos, Takács Pál művei) emlékeztet, és távoli visszfényként földidézheti Márai Sándor fájdalmas verssorát is: „Népek Krisztusa, Magyarország”.³⁵ Szóts Vilmos zömmel emberfigurák lecsupaszított vázával, csontvázával, a korpusz főbb csontozatait erőteljes tusszerkezettel képzi meg, és a rátapadó részeket talán

²⁵ Ambrus Győző a Petőfi-dagerrotípiát fölhasználva hiteles arcmást próbált formálni. Az athéni *Nea Estia* (New Source) kiadványban (1957) megjelent *Petőfi Sándor, Magyarország nemzeti költője* című képnek rajzolója elkésredett, szomorú arcmást adott.

²⁶ DÉRY Tibor: *Vidám temetés*. London, Magyar Könyves Céh, 1960

²⁷ Ács László három Déry-illusztrációját kiállította 1961-ben, Leidenben, ahol kilenc országból tizennyolc festőtől, szobrásztól és grafikusától 96 mű szerepelt. Ez a „külföldön élő magyar képzőművészek reprezentatív kiállítása” volt, „hasznolt még senki nem próbált”. SÁRKÖZI Máttyás: *Parabolák a négyzetben. Magyar képzőművészet kiállítás Leidenben = Irodalmi Újság*, 1961, 23. sz. (október 23.), 16. A kiállítás kétdoldalas műtárgyjegyzéke: *Catalogus Hongaarsekunstin Ballingschap. Akademiegebouw en Hortus Botanicus te Leiden*, 1961.

²⁸ Editor: Gregorius XENOPOULOS. Athens, 1957

²⁹ *Sangre de Hungría* (The Blood of Hungary). Santiago de Compostela, 1957. Bevezető: MÁROS Feren.

³⁰ RÓNAI Zoltán: *Bibliográfia. A Hírünk a világban* melléklete (Washington), 1957, 1. sz. (ősz), 7.

³¹ Az addig, külföldi költők verseivel megjelent kötetek a „világirodalom tanúságtétele a magyar nép szabadságharca mellett” – írta a *Nemzetőr*. Kiemeli a francia, az olasz (*Canto di Libertà*), a svéd (*Motvaldet*), a dán

(*Sabra endtesteppen*) és a spanyol (*Sangre de Hungría*) című köteteket, és ötnek a címlapját is közli. *Gloria... ..Victis. Nemzetőr*, 1959, 59. sz. (július 15.), 6.

³² Szóts Vilmos brassói születésű, először Bukarestben, majd a stuttgarti Iparművészeti Főiskolán és a budapesti Képzőművészeti Főiskolán tanult, ahol rajztanári oklevelet nyert. 1951-től Mexikóban élt, ahol díszítőtervezője egy nagy kerámiagyárnak. GYIMESY KÁSÁS Ernő – KÖNNYŰ L. László: *Külföldi magyar hivatásos képzőművészek*. New York, World Federation of Hungarian Artists, 1977, 152., 161.

³³ Ezen a címen sorolja a kötetet a Mexikóban kiadott, az 1956-os magyar forradalomhoz kapcsolódó könyvek közé SZENTE-VARGA Mónika: *Az 1956-os magyar forradalom a mexikói El Sol de Puebla napilapban = A magyar forradalom és a hiszán világ*. Szerk. ANDERLE Ádám, Szeged, SZTE BTK, 2007, 153–161. A mexikói kötet címlapján viszont ez szerepel: *La Lucha por la Libertad de HUNGRIA/HUNGARY in its Fight for Freedom 1956* (Magyarország harcban a szabadságért 1956).

³⁴ A Gyimesy-Könnnyű-adattárban (lásd a 33. jegyzetet) közlik Szótsnek a dagerrotípiára visszautaló Petőfi-festményét, továbbá azt is, hogy „illusztrálta Petőfi spanyol kiadását”.

³⁵ MÁRAI Sándor: *Mennyből az angyal*. New York, 1956

a mexikói kerámiadíszítés motívumai által inspirált, elnagyolt-tépett, vékony körvonallakkal szegi be. E fölfogásban a történelem hőse és elszenvedője az ember, az egyes ember. Megjelenítése azonban távol áll Szóts korábbi, hagyományos történetifigura-fölfogásától.³⁶ A kötet bevezetőjében Erdey Ferenc³⁷ „expresszív szimbolistának” határozza meg Szóts Vilmost, „aki az 1956-os forradalom jeleneit éltre keltette [...] s a hősök arcképcsarnokát prezentálja”.

A magyar grafikai könyvkiadásban hagyománya van rajz- és/vagy grafikai sorozatok önálló kiadvány formában történő publikálásának. A történeti múltunk legfontosabb eseményeinek és szereplőinek a megjelenítésében példaértékű Varga Nándor Lajos *A magyar múlt* című fametszet-sorozata.³⁸ A Képzőművészeti Főiskolán a grafikai eljárásokat nála tanulta Domján József is, aki a forradalom kitörése előtt kiállításaira³⁹ (Lausanne, Genf) Svájcba utazott (azután már nem tért haza). Ott adta ki az *Ungarische Legende (Magyar legenda)* címen „magyar történelemkönyvét”.⁴⁰ Az *Irodalmi Újság* ismertetése szerint „az októberi magyar forradalom győzelme és tragikus vége után született. Harminc metszet és hozzá a szöveg: az utóbbi is tőle. Nem történelemkönyv, [...] többet ad annál: legendát, a történeti igazat mese és poézis köntösében, de nevezhetném mese keretbe ötvözött magyar történelemnek is”.⁴¹ A kötetzáró két lapon, közvetett élmények alapján, a magyar forradalom eseménysorából kiemelt momentumokat a leveretésig és az emigrálásáig zsúfolt kompozíciókon sűríti egybe.⁴² A következő évben az Egyesült Államokba emigrált Domján kiállítást rendezett a Kennedy Galériában (Fifth Avenue, New York), és egy újabb 56-os munkáját mutatta be: „A Gyász című metszete a forradalom egyestendő évfordulójára készült, és nemrég került a Philadelphia Art múzeumba; megtört asszonyalakot ábrázol, olvasóval a kezében, feketehez közelálló kékekben, lilákban, valósággal a sötét színek tedeumja”.⁴³

A rajzok könyvbeli, önálló megjelenítésének, publikálásának, a könyvnek mint fontos médiumnak Szalay Lajos

elsődleges szerepet és fontosságot tulajdonított.⁴⁴ A Dél-Amerikában megjelent 56-os antológiák közül az argentinaiak illusztrációs anyaguk, orbis pictusuk miatt is figyelemre méltók. A *Liras en las Catacumbas*⁴⁵ vegyes kötet abban az értelemben, hogy magyar és külföldi, főleg spanyol nyelvű szerzők műveiből állították össze. „A Füveskert spanyol nyelvű fordítása”⁴⁶ meghatározás nem egészen pontos, mert igaz ugyan, hogy abból közöl verseket (Tollas Tibor, Gérecz Attila, Kocsis Gábor stb.) és Tollas

Szalay Lajos turajza az 1956-os sorozatból, fotó: Müller Rolf

³⁶ Példa erre *A hét vezér* (1947) című olajfestménye. Cikk-kivágat „Somogyi Könyvtár Szeged 16” körpecsétetes jelzéssel. Továbbá SZÓTS Vilmos: *A hét vezér = Hungaria*, 1954. április 15., 5.

³⁷ Erdey Ferenc (1895–1966) pap, filozófus, eszperantista. Az emigrálást, a hontalanságot, a hazát sirató verseit a könyv utolsó oldalán közli: *Testvér, jövök!*, *Szittyák joga*.

³⁸ VARGA Nándor Lajos: *A magyar múlt*. Bp., 1941

³⁹ Egy kiállítás margójára = *Bécsi Magyar Híradó*, 1957. július 3., 7.

⁴⁰ *Művészet, forradalom, emigráció. (Látogatás Domján József Munkácsy- és Kossuth-díjas festőművész kiállításán)* = *Nemzetőr*, 1957. 14. sz., (augusztus 15–31.), 10.

⁴¹ Ge: *A magyar legenda. Domján József: „Ungarische Legende”* = *Irodalmi Újság*, 1957. július 1., 8.

⁴² Domján történeti tematikájú sorozata még: *János Hunyadi by Joseph Domján*. Art Edge, River Edge, N. J. (USA), 1960.

⁴³ (-a): *Domján, a mágus* = *Irodalmi Újság*, 1958, 7. sz. (április 1.), 8. A szerző tudomása szerint az 1956-os magyar forradalmat bemutató munkák közül ez a legelső, amely külföldi múzeumba került.

⁴⁴ Életműve legfontosabb darabjait a megjelent tizenegy rajzgyűjteményben is publikálta. Az első jelentős hatással volt a magyar rajzművészet további fejlődésére is: *Szalay Lajos hatvan rajza*. Bev. KASSÁK Lajos, Bp., Bolyai Akadémia, 1941 (második kiadása: Püski, New York, 1980).

⁴⁵ *Reflejo literaria de la poesia y de la revolución húngara*. Buenos Aires, Asociación Cultural Argentina pro Hungría, 1959. A könyvről: *La Fiesta des los Húngaros Libres = La Nacion* (Buenos Aires), 1959. augusztus 20.

⁴⁶ NÉMETHY KESSERŰ Judit: „Szabadságom lett a börtönöm”. *Az argentinai magyar emigráció története 1948–1968*. Bp., Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2003, 171.

A *Füveskert története* című írását,⁴⁷ de több publikáció (Fertai Ferenc, Temérdek András, Rónai A. Zoltán írásai) és jó néhány, nyilván a kötet szerkesztő által válogatott szerző (Salvador de Madariaga, Ramón Cue Romano, Felipe E. Rojas, Ernesto Pinto stb.) versei más forrásból kerülhettek a kötetbe. Az Argentínai Irodalmi Bizottság (Comisión Literaria) nevében a kötetbevezetőt Jorge Luis Borges, Miguel Ángel Fulle, Pedro Miguel Obligado jegyzi. A gyűjteményt Szalay Lajos festő- és rajzolóművész 1956-os rajzszorozatának az egyes művekhez gondosan válogatott darabjai, összesen negyvennyolc mű illusztrálja (nem lehet véletlen a szám). A kompozíciók zöme a rajzoló bővülő számú, negyvennégy darabos alapsorozatára épül.⁴⁸ A *S O S* kötetet fél évre rá követte Szalay ötödik önálló rajzkönyve,⁴⁹ amelyben *La Tragedia Hungara / The Hungarian Tragedy* címen negyvenkét darabos könyvkezdő ciklust adott közre. A *magyar szabadságharc költészete* című versantológia A Dél-Amerikai Magyarság Jubileumi Évkönyvében⁵⁰ huszonhét plusz egy Szalay-rajzzal jelent meg. A *Liras en las Catacumbas* kötet⁵¹ képanyagát mindezen előzménykötetekből válogatták, és még hozzátettek két, fontos kompozíciót: a törvénytáblát tartó, bal kezét figyelmeztetőn emelő Mózes és a forradalom utáni véres megtorlást nagy erejű, összetett figuraegyüttessel (gyilkoló lovas agresszor, börtönbe zártak mögött kétségbeesve imádkozó angyal) megjelenítő kompozíciót. A kötet címlapjára választott, lópatkó fölé hanyatló, kikötözött figura rajza a forradalom ötödik évfordulóján újabb kontextusban jelenik meg: *Magyarország szabadságáért!* címmel⁵² számos, nemzetközi rangú író-tekintélytől (Salvador de Madariaga, E. C. Macartney, Jules Romains, Herman Hesse, Arthur Koestler stb.), autográf aláírásukkal együtt, a forradalom mellett elkötelezett idézet fogja közre Ernesto Pinto (Uruguay) versét, alatta pedig a *Liras en las Catacumbas* címlapján meg-

ismert rajz. Szalay Lajos műveinek publikálásában rendszerint előfordul, hogy ugyanazon rajza többféle funkcióban is megjelenik. Például az *S O S* sorozat ugyancsak többször publikált *Apokalipszis* kompozíciója VIT-ellenes plakát fő motívumaként tűnt föl az utcákon a bécsi Világifjúsági Találkozó idején, 1959-ben,⁵³ majd *Az Apokalipszis Négy Lovasa Magyarország felett* címmel Nagy Imréék kivégzése után, fekete keretben, *A halottak élén* főcím alatt.⁵⁴ Vagy a *Hungaria* címen kereszt alakban megkomponált festménye⁵⁵ (tank, szétlőtt házak, a forradalom pesti utcája áldozatokkal) a *Fáklyaláng*⁵⁶ folyóirat főoldalán.

Szalay Lajos
tusrajza
az 1956-os
sorozatból,
fotó:
Müller Rolf

⁴⁷ *Füveskert = Nemzetőr*, Bécs, 1957

⁴⁸ *S O S El drama de Hungría*. „Dél-Amerikai Magyarság”, Diario Húngaro de Buenos Aires, 1957 (március 15.) Magyar kiadása: *S O S 1956. A magyar dráma*. Szerk. SÜMEGI György. Vác, Nalors Grafika, 1996. A Dél-Amerikai Magyarság híradásai a megjelenésről: *Film-Zene-Irodalom*, 1957, 2. sz. (február 23.), 1.; *Irodalmi melléklet*, 1956, 3. sz. (március 15.), 1.

⁴⁹ SZALAY, Lajos: *Dibujos – Drawings*. Buenos Aires, Guillermo Kraft Limitada, 1957

⁵⁰ *A Dél-Amerikai Magyarság Jubileumi Évkönyve 1958*. Szerk. FERECSEY János, Buenos Aires, Dél-Amerikai Magyarság, Diario Húngaro de Argentina, 1958 (október), 65–112.

⁵¹ Többek között Montevideóban, Uruguay fővárosában is bemutatták, ahol „dr. Gáspár Ödön kb. 200 egybegyűlt író, művész és más közéleti kiválóság előtt mutatta be a *Liras Catacumbas*”. Az est átütő sikert aratott. Az uruguayi kultuszminisztérium Szalay Lajos képeiből kiállítás rendezését határozta el. *Társadalmi, mozgalmai hírek = Nemzetőr*, 1959, 68. sz. (december 1.), 8.

⁵² *Magyarország szabadságáért! – Az ötödik évfordulón = Nemzetőr*, 1961, 113. sz. (október 15.) címloldal. Szalay nem sokkal ezután megszakította a kapcsolatát a *Nemzetőrrel*. Ahogy írta Tollas Tibornak, azért, mert a „*Nemzetőr* egyik rajzomat a csendőrség dicséretére írt cikk illusztrálására használta”. „Egyetlen dimenziónk a jelen”. Szalay Lajos festő- és rajzolóművész levelezéséből. Szerk. SÜMEGI György, Bp., Miskolci Galéria, L'Harmattan, 2009, 72.

⁵³ SÜMEGI György: *1956 plakátjai (1956–2006)*. Bp., Corvina, 2015, 98–101.

⁵⁴ *Nemzetőr*, 1958, 34. sz. (július 1.) címloldal. Ugyanez később: *Hongrie 1956 1976. L'insurrection hongroise de 1956 devant l'histoire*. Szerk. TÖTTÖSY, Ernest, DESSART, Francis, Belgium, 1976, 201.

⁵⁵ Először megjelent *A Dél-Amerikai Magyarság Jubileumi Évkönyve 1958* borítóján, színesben.

⁵⁶ *Fáklyaláng*. Az Október 23. Mozgalom Folyóirata a magyar Egység szolgálatában. „Hiszek Magyarország feltámadásában”. Ünnepi emlékszáma, New York, 1991. október–november

Szalaynál megfigyelhető még egy rá, csak az ő 56-os rajzsorozatára jellemző, különös sajátosság. Nem úgy, mint a forradalom leverése után emigráló képzőművészek, ő 1946-ban hagyta el az országot, és csupán (sok külföldi művészhez hasonlóan) közvetett élmények hatása alatt dolgozott. A forradalomhoz köthető rajztékája (szám szerint is a legnagyobb) a leghitelesebb vizuális megjelenítések legelsőjeként rögzült.⁵⁷ Sokan fölvetették: hogyan lehetséges ez? Olyanképpen, hogy Szalay mélyen, a legbensőbb emberi tartományaiban, hitében és meggyőződésében, nagy együttérzéssel, mély aggodással élte át a történeteket, és annak hiteles képeit tudta előhívni történeti tapasztalataiból (haditudósítóként 1942-ben a Don-kanyarig jutott) és a friss, meghatározó hatások alatt. A rajzok genezisést így határozta meg: „hallgattam a rádióban a híreket, és rajzoltam. Nem illusztráltam. A rajzokon rajta van [...] az akkori hangulat. A rajzok a rádióhírekre érzett személyes megindultságom grafikai vetületei. [...] Akkor azt hittem, hogy ez segíthet”.⁵⁸ Baránszky-Jób László a „magyar *Guernicaként*” határozza meg az 1956-os rajzsorozatot, amelyben Szalay a „forradalom minden egyes eszmei-történeti fontosságú mozzanatát megörökíti”.⁵⁹

Itthon a Kádár-rendszer elmúltával, a külföldön kiadott 1956-os antológiák legismertebbikévé az előzményekből válogató, magyar nyelvű *Gloria victis 1956* kötet⁶⁰ vált, amelyet a Norvégiától Kínáig és afrikai országokig keletkezett versekből állítottak össze, és a vasfüggöny mögötti (észt, lengyel, cseh, román, ukrán stb.) költőktől is közölt műveket. A kötet szerkesztő Tollas Tibor rövid összefoglalása szerint a kötet negyvenhárom nemzet költőinek százötven versét tartalmazza, „Oskar Kokoschka, Jean Cocteau világhírű művészek forradalmunk ihlette rajzaival”.⁶¹ A forradalom nemzetközi versvisszhangját adó gyűjteményhez színvonalas, válogatott képanyag társul:

a *Til Ungarn* kötet címlapjáról Torre Juliussen (Norvégia) *Sebesült szabadságharcos* című kompozíciója (17.) és Jean Cocteau ismertebb rajzos verse (*Drága Magyarok, ti csillagok az égitestek között*). Újdonság a vasfüggöny mögött keletkezett verseket bevezető kép: Lubodar Mossora (Ukrajna): *Az októberi magyar ifjúságnak* című alkotása (328.). Mintegy a képek bevezetőjeként, primus inter pares szerepben jelenik meg a *Betlehemi gyermekgyilkosság 1956* című litográfia,⁶² Oskar Kokoschka műve (5.). Neki jelentős magyarországi kapcsolatai voltak,⁶³ és a forradalom leverésére – ahogy Karl Jakob Burghardtnak írt leveléből kiderül – nagyon érzékenyen reagált: „tudomást szerzett-e a heroikusan küzdő nép lemeszárlásáról, miközben ez a nép nem tett mást, mint a szabadságért küzdött”.⁶⁴ A *Betlehemi gyermekgyilkosság* kompozícióján önarcképi elemeket hordozó, kétségbeesett, fájdalmas arcú anya karján tartja a gyermekét, az utcán mellette gyermekholttest, hátul két tank s menekülők. A nagy hatású kompozíció a katolikus ikonográfia fontos, a XIV. század elejétől ábrázolt, megrázó jelenetét adaptálja a magyar forradalom gyermek elesettjeire, a kétévesnél fiatalabb fiúgyermek Heródes parancsára való lemeszárlását és Jeremiás prófétát idézve (31, 15): „Jajszó hallatszik Rámában, sírás és keserves jajgatás, Ráchel siratja fiait és nem akar vigasztalódni, hiszen már nincsenek többé”. Az *Ecce homo*⁶⁵ (más címen: *Tövískoszorús Krisztus*) az ártatlanul, ok nélkül megkínzott, szenvedő, fájdalmas Krisztus-Ember. Kokoschka képén az expresszív kifejezés erejét még fokozza a test előtt megjelenített, bekötözött kéz bizonytalan mozdulata, a „már nincs mit tenni” jelképe vagy a „bevégeztetett” előre jelzése. Kokoschka sorozatnak szánta (nem készült több) e krétalitográfiákat,⁶⁶ amelyek eladásai egy svájci karitatív szervezet közvetítésével segítették a menekülteket. Az ő gazdag életművében ritkák a történelmi eseményekre reagáló alkotások,⁶⁷

⁵⁷ A forradalom leghitelesebb megjelenítéseként Krassó György („Magyar Október” Szabadsajtó London szamizdat kiadó) a forradalom 30. évfordulójára tervezte kiadni: SZALAY Lajos: *A magyar tragédia (grafikák 1956-ról)* = *Irodalmi Újság*, 1986, 3. sz., 15.

⁵⁸ *A képiro. Beszélgetések Szalay Lajos festő- és rajzolóművésszel (1942–1992)*. Szerk. SÜMEGI György, TÓTH Piroksa, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, Miskolci Galéria, 2020, 199.

⁵⁹ BARÁNSZKY-JÓB László: *Szalay Lajos = Új Látóhatár*, 1961, 6. sz. (november–december), 556–558.

⁶⁰ *Gloria Victis = Nemzetőr*, 1966, 191. sz. (február), 1.; *Elkészült a Gloria Victis = Nemzetőr*, 1966, 197. sz. (augusztus), 12.; *A Gloria Victis nemzetközi visszhangja = Nemzetőr*, 1967, 211. sz. (október), 6.

⁶¹ *Nemzetőr Évkönyv 1970*. Szerk. MAKRA Zoltán, TOLLAS Tibor, München, 1970, 179.

⁶² A mű megjelent még: *Nemzetőr Évkönyv 1970*. Szerk. MAKRA Zoltán, TOLLAS Tibor, München, 1970, 148.

⁶³ SÜMEGI György: „Szeretném lefesteni Magyarországot”. Oskar Kokoschka Budapest 1934-ben = *Európai Utas*, 1999, 4. sz., 35–37.;

Uő: „A feje csupa szöglet, csupa mértani test: kész kubizmus”. Oskar Kokoschka magyarországi kapcsolatai = *Új Művészet*, 1999, 11. sz. (november), 28–29.

⁶⁴ SÜMEGI György: *Oskar Kokoschka magyar kapcsolataiból: két '56-os litográfiája = Oskar Kokoschka grafikai műveiből / Oskar Kokoschka aus dem grafischen Werk. Vándorkiállítás Magyarországon és Ausztriában. Katalógus*. 1999, 31–35.

⁶⁵ Latin: „Íme az ember!” Megjelent még: *Nemzetőr*, 1967, 205. sz. (április), 7.

⁶⁶ Mindkét Kokoschka-mű és Jean Cocteau csillagba írt emberarca újra megjelent: *Gloria victis 1956–86*. Szerk. TOLLAS Tibor, harmadik, válogatott kiadás, Bécs, München, 1986.

⁶⁷ Prágában utcai plakáttal reagált az ő műveit is elfajzottan minősítő, müncheni, Entartete Kunst című kiállításra (1937). 1939 és 1941 között megfestette, milyennek látja a háborút, majd 1945-ben, Londonban egy plakátján „Krisztus lehajol a keresztről a könyörgő gyerekekhez”.

a két 56-os, a magyar forradalom leverését sirató, az agresszió kiváltotta fölháborodását megfogalmazó munkája a direktebb politikai utalásokat vállaló alkotásainak záróköve az életművében.

A külföldön kiadott irodalmi antológiák képei fontos, 1956 virtuális képtárának meghatározó jelentőségű mű-

vei. Nagy kár, hogy eredeti formában nagyon kevés került haza közülük, még Szalay Lajos viszonylag nagyszámú sorozatából is csupán néhány. Könyvbe zárva osztoztak a Kádár-éra ellenforradalmi propagandájának tiltásában, szinte szegyenbélyegként viselték magukon a jelzést: „Z. A.” (zárt anyag).

Szalay Lajos
tusrajza
az 1956-os
sorozatból,
fotó:
Müller Rolf